

ԼԵՁՈՒՄԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՐԴԻ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ

ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Տառադարձութիւն: Տառադարձութեան հարցը բոլորովին անլուծ կը մնայ, հակառակ այդ մասին եղած վէճերուն և լըրագրական զանազան յօդուածներու յորդորներուն: Աշխատանքի մեծ բաժինը Մըլիթարեաններունն է դարձեալ այս խնդրին մէջ ալ, որոնք ամէն ճիգ ըրին վերջնական լուծում մը տալու հարցին, բայց ամենէն աւելի այս մասին անլսելի մնաց իրենց ձայնը. ու տառադարձութեան խառնափնդոր ձևեր կը տիրեն լեզուին մէջ, առանց վերջնական արդիւնքի մը յանգելու:

Հարցը դարձեալ կը կայանայ գրաբարի ու աշխարհաբարի օրէնքներուն իրարմէ զանազանութիւն վրայ: Ունինք դասական տառադարձութիւն մը՝ գրաբարի յատուկ, որ ոչ մէկ կերպով կրնայ գոհացնել աշխարհաբարի պահանջները: Ե. Դարէն այսօր՝ գիրերու տառերուն(*) փոփոխութիւնը յայտնի իրողութիւն է, որուն դարմանին մասին չէ որ պիտի խօսինք, այլ օրուան տուեալներով գոհանալու և բաւարարուելու սկզբունքին հետեւողութեան մը լոկ: Հետեւաբար անիմաստ է այլևս աշխարհաբարի տառադարձութեան օրէնքը գրաբարի օրէնքներուն վրայ պատուաստուելու ճիգը, մնաց որ հին օրէնքով նորը վարելու սկզբունքը մեզ յանդիման պիտի գնէ Հուգոն Փոսկոլոյի Սեւիգնէ (Sévigé), Մեյլէի (Meillet), Մոնսպելիէի (Montpellier) նման ծիծաղելի արտառողութեանց: Այս ձեւը կը կոչուի գրադարձութիւն բայց տառադարձութիւն՝ երբեք: Յիշեցի վերեւ այս խնդրին շուրջ յարուցուած վէճերու պարագան, որոնց մասին բաւական ընդարձակ խօսած է Հ. Վ. Հացունի իր «Ուղղագրութիւն և առողանութիւն հայերէնի գործին

մէջ, զոր վերջերս հրատարակեց, և ուր փոխանակ վերջնական լուծում մը տալու հարցին, տակնուվրայ ըրած է զայն, իր գրաբարէն չկարենալ բաժնուելու յամառութեան մէջ. որով և ոչ մէկ նպաստ բերած աշխարհաբարի փնտռած տառադարձութեան օրէնքներուն: Գիրքին այդ զուլիւր, կարգ մը ուրիշներու հետ, (վերջինը մանաւանդ) քննադատութեան սահմանէն ալ անդին է, որով պիտի չարժէր աւելի ծանրանալ վրան: Միայն, ճաշակի մը համար յիշենք որ վերի տառադարձուած անունները այդ գիրքէն հաւաքած ենք...

Այս բոլորէն յետոյ դառնանք բուն տառադարձութեան: Բայց նախ սահմանենք բառը: «Տառադարձութիւնը այն օրէնքն է, որուն համաձայն օտար անունի մը կամ բառի մը հնչումներն ըստ կարելւոյն ճշգրտօրէն մեր լեզուին փոխադրելու ատեն՝ այդ տարբեր տառերու յարաբերական արժէքը նկատի կ'առնուի: Երբ ճիշդ փոխադրութիւնը կարելի չըլլայ՝ հարկաւ մօտաւոր յարմարագրութեամբ միայն կը լեցուի այդ թերին»(*): Այս պարզ օրէնքին հասկացողութիւնը ամէն ինչ կը լուծէ ինքնին, և աւելորդ կը դառնայ Միլիթարեանց դէպի Ե. դար կատարած յափսթերս արշաւը: Տառադարձութեամբ ուրեմն մեր մէջ պիտի փոխադրենք օտար հնչումները կամ ձայները ըստ կարելւոյն, այսպէս ազատելով ստեղծուած խառնափոթութենէն, որով երբեմն ինչ անճանաչելի վիճակ կ'առնեն բառերը մինչև որ հայու մը բերանը մտնեն: Տառադարձենք ուրեմն պարզապէս ինչպէս որ կ'արտասանենք. Վիքթոր Իւկօ, սեռական՝ Իւկօի, ոչ Իւկոյի. Փարիզ, ոչ Բարիզ ոչ ալ Պարիս. Պոսիւէ, և ոչ՝ հրէշային կերպով Պոսուէտ. Լա Ռոշֆուքօ, Լիվըրփուլ, Շվարց, ոչ՝ Շուարց, Անվերս, Մոնթեսքիէօ, Փասթէօր, Վոլթեր, Ուալինկթըն, Նիւ Եորք (Հ. Վարդան նոր քաղաք մըն է շինած Ամերիկայի մէջ՝ Նիւ Յորկ անուանելով զայն), Օտեսա, Ռասին, Շէյքսպիր, Պիոլին, Շիլլեր, Ֆեթեր, Սեյնէ, Մեյնէ, Պըրըրա Շօ, Խալն, Քենթըրբրի, Թոլսթոյ՝ հնչելով վերջին յ գիրը, և այլն և այլն: Այս է որ կը կոչուի տառադարձութիւն, և ոչ

(*) Զանազանութիւնը կը գնեմ երկու բաներուն մէջ. առաջինով նշանը, իսկ երկրորդով նշանը հասկնալու համար:

(*) Ե. Ե. Դուրեան Պատմ. Հայ Մատենագրութեան, էջ 14:

թէ ցարդ կատարուածները, որոնք գրադարձութիւն են և խափառ շեղած իրենց նպատակէն:

Կ'արժէ տառադարձութեան այս պարագային նկատի ունենալ երեք կէտեր.

Ա. Ուղղորութիւն ընել որ տառադարձուած անունը կամ բառը ըստ կարելոյն նոյն ձևով արտաբերուի արեւելահայոց և արեւմտահայոց կողմէ. հետեւաբար զգուշանալ եւրոպական *p, k, t* գիրերը հայերէն *բ, ք, տ* գիրերով տառադարձելէ, նկատելով որ արեւելահայք և արեւմտահայք նոյն ձայները չեն տար միշտ այդ գիրերուն, այլ գործածել միշտ թաւերը՝ *փ, ք, թ*:

Բ. Առանց մեր լեզուին մնասելու՝ հետեւիլ երեւանեան նոր ուղղագրութեան ըսկզբունքներուն, մասամբ գէթ երկուքին մէջ նոյնութիւն մը ստեղծելու համար: Հետեւաբար առանց խիթալու պէտք է ջանալ եւ Ո գործածելու, քան թէ է և Օ, քանի որ այս վերջին գիրերը վտարուած են երեւանէն: Վերը մեր ներկայացուցած օրինակներուն մէջ թէ և չհետեցանք այս ըսկզբունքին ամբողջութեամբ, քանի որ առաջարկի նոր ձև մըն է այս, սակայն ոչ մէկ անպատեհութիւն ունի օրինակ Hugo-ն տառադարձել իւկո ձեւով, սեռականը ընելով իւկոի: Ըստ այսմ գրել Վոլթեր, Շեյքսպիր, Քենթըրպրի և այլն: Նոյն սկզբունքով զգուշանալ եւրոպական *V* և գերմանական *W* ի տեղ ու գործածելէ, փոխանակ Վի:

Գ. Ջանալ իւրաքանչիւր անուն տառադարձել իր բուն լեզուին ունեցած հնչումով, և ոչ թէ տարբեր խողովակներէ առնելով զայն: Ուստի պէտք է ըսել «Անգլիոյ ձորձ թագաւորը», բայց՝ Ժորժ Քլեմանսօ, «Յունաց Երկիրոս թագաւորը», ևն:

Այս պարզ սկզբունքներուն համաձայն, որոնցմէ ոմանք ի գործածութեան են արդէն, տառադարձութեան հարցը կրնայ վերջնական ձև մը ստանալ, շատ մը փոթորկալից շրջաններէ անցնելէ յետոյ:

Երեւանեան Ուղղագրութիւնը:

Մերկանալով այս մասին ամէն նախապաշարումէ, գծուար է դարձեալ մօտենալ հարցին, հին և նոր ուղղագրութեանց միջև հաշտութեան եզր մը գտնել փորձելու համար: Այս ուղղութեամբ շատ բան կայ գրը-

ուած դարձեալ(*), զորս չենք կրնար գրծախտաբար նկատողութեան առնել հոս, քանի որ յիշուած գործերը չկրցան վերահասու ըլլալ կատարուած լեզուական եղաշրջութեան մը գիտական հիմքին ու պահանջներուն, և յանկարծակի կատարուած փոփոխութեան մը իրողութեան առջև չըլմորած՝ աւելի կ'ըրքով ու անհասկացողութեամբ արտայայտուեցան, հակառակելով գրեթէ որեւէ փոփոխութեան. որով և վրիպեցաւ իրենց փափաքը նշանակութիւն ունենալէ Հայ կառավարութեան ձեռնարկած այդ գործին համար, որ շարունակուեցաւ և պետական ոյժով գործադրութեան դրուեցաւ. մինչ հայութեան մնացեալ մասը ամուր փարած մնաց իր հայրերուն աւանդութեան, չուզելով մէտ մ'իսկ շեղիլ անկէ, խիզախօրէն պարսաւելով իսկ իր հայրենակիցները որոնք «ոսկին փոխանակած էին կապարին հետ»(**):

Հիմա որ անցած է ժամանակը, և արտասահմանի ու Հայաստանի ժողովուրդին միջև յառաջ եկած տարակարծութիւնը ամէնուս ծանօթ իրողութիւն մըն է, կ'արժէ անդրադառնալ հարցին, կատարուած փոփոխութեան պատճառաբանութեանը մէջ, քանի որ ճակատագրական է անոր դերը հայութեան համար՝ վերջ ի վերջոյ:

Ոչ մին պարսաւելու, ոչ միւսը պաշտպանելու կամ հարցին վերջնական լուծում մը տալու նպատակ և կարելիութիւն ունինք հոս. բայց իրողութիւնը իրրեւ գիտական գործ՝ կ'ուզենք նկատի առնել, առանց տարուելու նախապաշարուած ու զանազան նկատումներով յառաջ բերուած կարծիքներէ, ինչպէս կը պահանջէ ներկայ հարցին հանգամանքը:

Խնդրին էութիւնը կը կայանայ հայ ուղ-

(*) Մասնաւորապէս տես հետեւեալները.

ա. «Երեւանեան Ուղղագրութեան դէմ» Հ. Վ. Հացունի:

բ. «Հայերէնի երեւանեան Ուղղագրութեան խնդիրը» Բ. Ե. Սիմոն, 1927, 171-174:

գ. «Հայ լեզուի Ուղղագրութեան դասեր» Հ. Ա. Ղադիկեան 48-65:

դ. «Խորհրդային Հայաստանի նոր ուղղագրութիւնը և ուղղագրութեան հարցը» Խ. Պ. Քարտաշեան:

ե. «Ուղղագրութիւն և առողանութիւն Հայերէնի» Հ. Վ. Հացունի, և այլն:

(**) Հ. Վ. Հացունի:

զագրութեան «անսայթաքութեան» վրայ հետևաբար այդ տեսակետով պէտք է մօտենանք անոր:

Նկատի չենք տաներ այստեղ օտար լեզուներ, որոնք կրնան շատ աւելի զեղծութենք ունենալ անսայթաքութեան տեսակէ տէն՝ քաղցածամբ մերիկին: Ատոր շատ լուրջ պատճառներ ունին անոնք՝ քայքայերը երբ կրնայ քայքայածակ անսայթաքութեան հիմերու վրայ դրուիլ ու լեզուին ընծայել անհամեմատ առաւելութիւններ, տատամստ կեցուածք մը այս մասին ոչինչ ունի արդարանայի:

Իրողութիւն է որ Ե. դարուն կողմուած Ռեորոպեան այրութէնքը անսայթաք ուղղագրութիւն մը կուտար մեզի, զիրը հընչումին հաւասարելու սկզբունքին վրայ հիմնուած: Խորենացի և Փարպեցի որոշած պէս կը վկայեն այս մասին. «փոխադրելով զհայերէն աթուրթայն ըստ անսայթաքութեան սիւղդորայիցն հելլենացւոց» (Խորենացի), «... ստէպ հարցմամբ զաթուրթայիցն զաղափար ըստ անսայթաքութեան յունիկն» (Փարպեցի): Իրողութիւն է դարձեալ որ այդ անսայթաքութիւնը կորսուած էր արդէն երբ երեւան կը ձեռնարկէր ուղղագրական բարեփոխութեան մը: Կը մնար ուրեմն կա՛մ հաշտուիլ յառաջ եկած սայթաքող ձեւին հետ, և կա՛մ սրբագրել լեզուն՝ անոր տալու համար հին անսայթաքութիւնը: Այս վերջինն էր որ ընտրեց Հայաստանի կառավարութիւնը:

Շատ էին անշուշտ այս առիթով առաջ եկած անպատեհութիւնները, որոնց մասին խօսուած ու գրուած է արդէն, սակայն գիտական ու անսայթաք լեզուի մը առաջ գալուն պարտաւան անուրանալի է, և այդ ուղղութեամբ կ'արժէ մօտենալ երեւանեան ուղղագրութեան ունեցած առաւելութիւններուն, ու հակադրել անոր՝ յառաջ եկած անպատեհութիւնները, ընդհանուր կշիռ մը ունենալու համար: Չեղաւ այս բանը դժբախտաբար: Քննադատներ հարուածեցին նոր ուղղագրութեան թերի կողմերը միայն, զուրկ՝ հիմնաւորուած պատճառաբանութիւններէ, ընդհանրապէս մօտենալով նոր ուղղագրութեան՝ հին ուղղագրութեան կանոններով (*), առանց ան-

գրադատնալու որ նոր ուղղագրութիւնը իր հետ բերաւ նոր կանոններ, որոնք պարտաւոր չէին նոյն ըլլալու հինին հետ. հաւասար պարագային փոփոխութեան պէտք չէր մնար: Պարզ է որ նորին գալովը՝ դադարեցաւ հինը, ու սխալ է հին կանոնով նորը քննադատել, քանի որ նորին համար հինը սխալ է միշտ. որով անհիմն էր քննադատութեան այդ ձեւը, որուն չանդարդարձան սակայն բոլոր անոնք որ առիթ ունեցան երեւանեան ուղղագրութեան դէմ իրենց խիղճին վերաւորուած զգացումները գոհացնելու համար կարծիք յայտնել: Թերի էին ուրեմն այդ քննադատութիւններէն շատերը, և սակայն հարցը կը մնար այժմեական որեւէ մասնական համար, հիմա մանաւանդ որ ամբողջ գրականութիւն մը կ'ըլլայ այդ ուղղագրութեամբ՝ Հայաստանի մէջ:

Այսպէս հարցը պէտք է աւելի հիմնական պատճառաբանութիւններով մօտենայ ուրեմն անոր, մօտենալու թերութիւններէն հետո՝ կարելի օգուտներ քաղելու անկէ՝ վաղուան հայերէնին համար:

Երեւանեան ուղղագրութիւնը կրցաւ յառաջ բերիլ անսայթաք հայերէն մը, ազատելով լեզուն ընթերցումի խոչընդոտներէ, և օգտելով զայն զիրը հնչումին հաւասարելու սկզբունքով (*):

Պէտք չէ անտեսել, սակայն, Ե. դարու հայերէնին և երեւանեան ուղղագրութեան անսայթաքութեանց նկատմամբ կարեւոր երևոյթ մը: Երեւան՝ անսայթաքութիւն մը յառաջ բերելու համար երկու կերպ կրնար ունենալ: Առաջինով՝ պէտք էր մերկացնէր լեզուն յետսամուտ աղաւաղումներէ, ձայներու փոփոխութիւններէ և այլն, ինքզինք գտնելու համար Ե. դարու անսայթաքութեան առջև: Երկրորդով՝ առանց նկատի առնելու վերոյիշեալ պարագաները, կրնար օրուան լեզուին ներկայացուցած երևոյթներով կազմիլ իր անսայթաք հայերէնը, անտեսելով իր սպառմական աղերսը հինին և նորին միջև: Այս երկու կերպերուն առաջինին ներկայած գժուարութիւնները

(*) Տես Սիւնը:

(*) Հ. Վ. Հացուների առարկութիւնը այս մասին աղքատ է իր բոլոր կողմերով: Վերև յիշուած սկզբունքը ունէինք մենք Ե. դարուն, և կորսուած այդ սկզբունքը վերահաստատելու ճիշդ՝ գովելի է միայն:

կրնային խորհիլ տալ լեզուական մեծ յեղաշրջութեան մը մասին, որով նորը պիտի նոյնանար հինին հետ: Բայց մանեւ այդ աշխատանքին ծանրութեան տակ՝ առանց զբաւական արդիւնքի մը վստահութեան, պիտի խրոչեցնէր առաջին անգամ այդ գործին ձեռնարկողները, ինչպէս եղաւ իսկ երկրորդ ուղղութեամբ՝ կը նուազէր աշխատանքը, թէն միւս կողմէ երեւան կոչար խզում մը հինին հետ: Մնացեալ դժուարութիւնները ծանօթ են արդէն: Այս երկրորդ ձեռք յառաջացաւ երեւանեան ուղղադրութիւնը, նոր հիմնուած լեզուի մը հանգամանքը տալով իրեն, և ուղղակի իրեն աղբիւր ընդունելով Ժողովուրդին խոսած լեզուն, ինչպէս ըրած էր Մեսրոպ Ե. դարուն:

Ուղղադրական այս փոփոխութիւնը, որ քանի մը դիրքի փոփոխելուն շուրջ կը դառնար գլխաւորաբար, որքան որ դիւրացուց հասարակ Ժողովուրդին գրելու և կարդալու աշխատանքը, նոյնքան բարդ յորժնուածք մը յառաջ բերաւ հայ լեզուն ուսումնասիրորէն սերտողին համար, քանի որ ան պէտք ունի այժմ հինը ևս սորվելու, նորին շատ մը երեւոյթները բացատրելու համար:

Հայ լեզուի բարեփոխութիւնը, որուն պէտք ունէինք անկասկած, հարց է առկա ինչ որտեղանի հայութեան համար, որ իր կարգին չի կրնար բոլորովին անտեսել երեւանի մէջ յառաջ եկած՝ ընդունելութեան կողմէ մեզի համար կանխահաս թերեւս, բարեփոխել լեզուն, որմէ շատ ալ հեռացած պիտի չըլլային իր աշխատութեանց արդիւնքները, եթէ ունենար առիթը լեզուական բարեփոխութեան մը պարագիւր:

Նիկոսիոս
1939

Պ. Վ. ՄԻՆԱՍՆԱՆ

Վ. Բ. ՊԱՆԿ

«Սիւն-ի Մարտի քիւն մէջ» էջ 70-ւ. վարէն ինքնորոշող, երկուրդ բառը կարգաւ երկուրդ:

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԿԱՍ ՆՈՐ ՀԱՅԵՐԷՆ^(*)

Նախ երկու խօսք այն մասին թէ պէտք է ասել աշխարհաբար թէ աշխարհաբար [ինչպէս և գրաբար թէ գրաբար], այսինքն այն բառը կազմուած է բաժնի բառով թէ բառ մասնիկով:

Շատ վէճեր են տեղի ունեցած այս մասին, յատկապէս Արեւմտահայ գրականութեան մէջ, որոնց թուումը կամ ամփոփումը մեր աշխատութեան ծրագրից ու նպատակից դուրս ենք համարում: Յաղթահարեց այն կարծիքը, թէ երկրորդ ձեռն է ուղիղ, որին հետեւում է այժմ և գրողներին ամենամեծ մասը: Գլխաւոր ապացոյցը ռամկոտէն բառն էր, որ կազմուած է նոյնպէս օրէն մասնիկով՝ իրր Մակբայ: Ասելի լաւ ապացոյց է աշխարհօրէն բառը, որ գործածել է Շնորհալին՝ Ս. Պարսամի վկայարանութեան յիշատակարանում. «Երտատուրուց [բնագրի] շաղկապի և ծամածուռանյարմոր և աշխարհօրէն բանիցն գոյր»:

Ինչպէս որ միջին հայերէնը^(**) չարունակութիւնն է գրաբարի, նոյնպէս և աշխարհաբարը չարունակութիւնն է միջին հայերէնի: Սակայն մենք տեսանք որ միջին հայերէնը մի ընդհանուր բառ է միայն, և կան իրար ժամանակակից գանազան միջին հայերէններ, որոնցից մէկը՝ Կլիկիան հայերէնը, պետականութեան շնորհիւ բարձրացաւ գրականութեան: Հետեւաբար և ունինք բազմաթիւ աշխարհաբարներ: Այս բառով հասկանում ենք այստեղ այն խոսակցական հայերէնները, Հայաստանի և գաղութների գանազան կողմերում, որոնց չարունակութիւնն են կազմում արդի բարբառները:

Բայց ինչպէս որ գրաբարի և միջին հայերէնի սահմանը որոշելու համար կարելի է գնիւ մի որ և է վճռական կէտ, նոյնը նաեւ միջին հայերէնի և այդ աշխարհաբարների համար: Այնպէս որ երբ կարդում ենք աշխարհաբարի հնագոյն շրջանի գրքեր:

(*) Վերցում՝ մեծանուն հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործէն (Իջ. Գլուխ), որ 1936ին արժանացաւ «Սրբոց Թարգմանչաց - Դուռեան» գրական մրցանակին: ԽՍՀՄ.

(**) Տե՛ս «Սիւն» 1938, էջ՝ 278, 304, 338: